

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΣ¹

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Π. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ² I. A. Fabricius: Bibliotheca graeca τ. XI, Hamburgi 1808 σ. 408, 605-606. J. A. B. Mortreuil: Histoire du droit byzantin τ. III, Paris 1846 σ. 453-454, 491-492. C. W. E. Heimbach ἄρθρ. Griechenland. Griechisch-römisches Recht im Mittelalter und in der Neuzeit ἐν Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste τῶν Ersch καὶ Gruber τ. LXXXVI (1868) σ. 391, 471. A. Battandier παρὰ J. B. Pitra: Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata [τ. VI]=Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena, Parisiis—Romae 1891 σ. XXII—XXXIX. *M. Δρίνωφ*: Περί τινῶν συγγραμμάτων Δημητρίου τοῦ Χωματιανοῦ ἐξ ἱστορικῆς ἐπόψεως ἐν Βυζαντινὰ Χρονικὰ τ. 1 (1894) σ. 319-340 καὶ τ. 2 (1895) σ. 1-23 (ρωσ.). *A. Μομφερράτος* ἐν Βυζαντινὰ Χρονικὰ τ. 2 (1895) σ. 426—438³. * L. Petit ἄρθρ. Démétrius Chomatianus ἐν Dictionnaire de théologie catholique τ. IV σ. 263 ἔπ. A. Herman Εἰσαγωγή εἰς Is. Croce: Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum iuris ecclesiastici, 1939 σελ. 28—30.

Ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς διετέλεσεν ἀρχικῶς μὲν χαρτοφύλαξ εἶτα δὲ ἀρχιεπίσκοπος πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας. Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς δράσεώς του συμπίπτει μὲ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, οἱ ἡγεμόνες τοῦ ὁποίου ἰδίως ὁ Θεόδωρος Α' (1214—1230) ἐπανειλημμένως ὑπ' αὐτοῦ μνημονεύονται. Δὲν γνωρίζομεν μετ' ἀκριβείας οὔτε τὸ ἔτος τῆς γεννήσεως οὔτε τὸ τοῦ θανάτου του οὔτε ἐκεῖνο, καθ' ὃ ἀνήλθεν εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον⁴. Τὸ ἀρχαιότατον τῶν ἀκριβῶς χρονολογουμένων ἐγγράφων του ὡς ἀρχιεπισκόπου ἐξεδόθη κατ' Ἰούλιον 1219 (ἀρ. 129 κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Pitra βλ. κατωτ.), τὸ δὲ νεώτατον τῷ 1235 (ἀρ. 106, ἐν ᾧ λέγεται ὅτι εἶχον παρέλθει 22 ἔτη ἀπὸ τινος ἐν ἔτει 1213 καταρτισθέντος συμβιβασμοῦ)⁵. Τὸ σπουδαιότερον

1. Ἀπόσπασμα ὑπὸ διάφορόν πως μορφήν καὶ διατύπωσιν ἐκ παρασκευαζομένης Ἱστορίας τῶν πηγῶν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου.

2. Δι' ἀστερίσκου σημειοῦνται αἱ ἐργασίαι, ὧν δὲν ἔσχον ἄμεσον γνῶσιν.

3. Πρβλ. διὰ τὴν πρὸς τὴν σερβικὴν ἐκκλησίαν σχέσιν τοῦ Χωματιανοῦ ἐξ ἱστορικῆς ἐπόψεως τὰς παρὰ K. Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Litteratur², München 1897 σ. 610-611 παραπεμπομένης ἐργασίας τῶν *Πάλμωφ καὶ *Ρούτσις.

4. Ὁ *M. Δρίνωφ* ἐνθ' ἄνωτ. σ. 325 δέχεται ὅτι ὁ Χωματιανὸς ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος τῷ 1217. Πρβλ. καὶ τὰς παρὰ *N. Βέη*: Λέων—Μανουὴλ Μακρὸς ἐπίσκοπος Βελλᾶς ἐν Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν τ. 2 (1925) σ. 138 σημ. 3 παραπομπάς. Πάντως ἐξ ἐγγράφου δημοσιευομένου εἰς ἀπρόσιτόν μοι ρωσικὸν περιοδικὸν (βλ. τὴν παρὰ *M. Δρίνωφ* αὐτ. σ. 320-321 παραπομπήν) φαίνεται ὅτι τῷ 1213/1214 ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας ἦτο ἔτι ὁ Ἰωάννης Καματηρός.

5. Κατὰ τὸν *M. Δρίνωφ* ἐνθ' ἄνωτ. σ. 22-23 ἀνήκει εἰς τὸ ἔτος 1234.

γεγονός τοῦ δημοσίου βίου τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ εἶναι ἢ ἐν ἔτει 1222 στέψις τοῦ Θεοδώρου Α' ὡς βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων¹.

Ἐκ τῶν νομικῶν ἔργων τοῦ Χωματιανοῦ εἶναι γνωστά τὰ ἀκόλουθα:

I. Ἀποκρίσεις κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διεξοδικαὶ εἰς 29 ἐρωτήματα τοῦ γείτονος μητροπολίτου Δυρραχίου Κωνσταντίνου Καβάσιλα, προτασομένου βραχέως προοιμίου. Ὁ συγγραφεὺς ἀπαντᾷ, ὡς φαίνεται, οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἐπίσημον ἰδιότητα τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἀλλ' ὡς ἔγκριτος νομικός. Ἐκ τῶν ἀποκρίσεων, νομικοῦ περιεχομένου εἶναι αἱ ὑπ' ἀριθ. 4 (μετάφσεις ἐπισκόπου), 7 (παρ' ἐνορίαν ἱερουργεῖν), 8 (προϋποθέσεις χειροτονίας), 9 (τοπικὴ ἀρμοδιότης ἐπισκόπου), 10 (ἔκτασις τῆς ἐξουσίας ἐπισκόπου κατὰ χρόνον), 11 (*divortium bona gratia*), 12 (ἔκλογὴ ἐπισκόπου), 13 (γαμικὰ κωλύματα), 14-16 (ἐκκλησιαστικὰ παραπτώματα καὶ ποιναί), 18-20 (περὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων), 22 (νομικὴ θέσις τῶν Ἰουδαίων), 23 (δίκαιον τῆς δουλείας), 25 (νηστεία), 26 (περὶ ἱερῶν σκευῶν), 27 (ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν νομικῶν ἔργων τοῦ Βαλσαμῶνος), 28 (μνηστεία) καὶ 29 (προϋποθέσεις χειροτονίας).

Δημοσιεύονται παρὰ J. B. Pitra ἐνθ' ἄνωτ. σ. 617-686. Τὸ προοίμιον καὶ αἱ ὑπ' ἀρ. 3, 4 καὶ 6 ἀποκρίσεις (ἀλλὰ μὲ ἀλλήν σειρὰν 4, 6, 3) εἶχον δημοσιευθῆ προηγουμένως παρὰ E. Bonafidius: Τοῦ ἀνατολικοῦ νομίμου βιβλία γ'. *Juris orientalis libri III* [s. 1.] 1573 II σ. 145-155, J. Leunclavius—M. Fiecherus: *Juris Graeco-romani tam canonici quam civilis tomii duo* τ. I, Francoforti 1596 σ. 316-321, Γ. Πάλλη—Μ. Ποιλλῆ: Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τ. Ε', Ἀθήνησιν 1855 σ. 427-434 καὶ παρὰ J. P. Migne: *Patrologia graeca* τ. P10' σ. 947 ἐπ., αἱ δὲ ὑπ' ἀρ. 8, 11-13, 16, 18-24, 27-28 παρὰ E. Bonafidius αὐτόθι σ. 159-184, J. Leunclavius αὐτόθι σ. 323-335, Γ. Πάλλη—Μ. Ποιλλῆ αὐτόθι σ. 403-420 καὶ παρὰ J. P. Migne ἐνθ' ἄνωτ. σ. 935 ἐπ. ἀλλ' ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κίτρου Ἰωάννου, ἐνῶ ἀνήκουσι καὶ αὐταὶ εἰς τὸν Δημήτριον Χωματιανόν, ὡς πειστικῶς ἔδειξεν ὁ Α. Παύλωφ: Περὶ τοῦ τιμῆ προσήκουσιν αἱ κανονικαὶ ἀποκρίσεις ἃς ἀποδίδουσι Ἰωάννη τῷ Κίτρου ἐπισκόπῳ (ρωσ.) ἐν Βυζαντινὰ Χρονικὰ τ. 1 (1894) σ. 493-502.

II. Ἀποκρίσεις δεκατέσσαρες τὸν ἀριθμὸν εἰς ἰσαριθμούς ἐρωτήσεις τοῦ βασιλέως τῆς Σερβίας Στεφάνου τοῦ πρωτοστέπτου (1196-1228) ἢ τοῦ υἱοῦ του Ραδοσλάβου (1228-1234)². Ἐξ αὐτῶν νομικὸν ἐνδιαφέρον ἔχουν μόνον αἱ ὑπ' ἀριθ. 4 (νηστεία) καὶ 5 (ἔκτασις τῆς ἐξουσίας ἐπισκόπου κατὰ τόπον).

1. Βλ. περὶ αὐτῆς τὴν ὑπ' ἀρ. 114 ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Γερμανὸν Β' λίαν ἐνδιαφέρουσαν καὶ ἀπὸ νομικῆς ἐπόψεως, ἅτε σκοποῦσαν νὰ ἀποδείξῃ τὴν κατὰ τὸ βυζαντινὸν πολίτευμα νομιμότητα τῆς στέψεως.

2. Τὸν πρῶτον θεωρεῖ ὡς ἀποδέκτην τῶν ἀποκρίσεων ἢ ἔκδοσις τῶν J. B. Pitra—A. Battandier, τὸν τελευταῖον δὲ ἢ ἐν τῷ κειμένῳ παραπεμπομένη ἐργασία τοῦ Φ. Γκράνις γνωστῆ μοι μόνον ἐκ τῆς ἐν *Byzantinische Zeitschrift* τ. 39 (1939) σ. 538 βιβλιογραφικῆς ἀγγελίας.

Δημοσιεύονται παρά J. B. Pitra ἔνθ' ἄνωτ. στ. 685-710 καὶ *Φ. Γκράνις: Αἱ ἀποκρίσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος εἰς τὰ ἐρωτήματα τοῦ σέρβου βασιλέως Στεφάνου Ραδοσλάβου ἐν Ἑορταστικῷ τόμῳ Ἀγ. Σάββα τόμ. Β', Βελιγράδιον 1938 σ. 149-189 (σερβ.) μετ' εἰσαγωγὴν, σερβικὴν μετάφρασιν καὶ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα.

III. Μελέτη περὶ βαθμῶν συγγενείας καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν γαμικῶν κωλυμάτων.

Δημοσιεύεται παρά E. Bonifidius ἔνθ' ἄνωτ. σ. 135-145, J. Leunclavius ἔνθ' ἄνωτ. σ. 311-316, Γ. Πάλλη—Μ. Ποτλή ἔνθ' ἄνωτ. σ. 421-427, J. P. Migne ἔνθ' ἄνωτ. στ. 937 ἐπ., J. B. Pitra ἔνθ' ἄνωτ. στ. 719-728.

IV. Μελέτη περὶ τῶν ποινῶν τῆς δευτερογαμίας ἰδίᾳ καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπὶ τῆς ἀπροσπορίστου περιουσίας τῶν τέκνων κληρονομικὰ δικαιώματα τοῦ δευτερογάμου.

Δημοσιεύεται παρά J. B. Pitra ἔνθ' ἄνωτ. στ. 589-612.

V. Βραχὺ ἀπόσπασμα μελέτης περὶ τοῦ *divortium bona gratia*. Τὸ ἀκέφαλον τοῦ σφριζομένου κειμένου καθίσταται δῆλον ἐκ τῶν πρώτων λέξεων αὐτοῦ: *ταῖς δὲ εἰρημέναις αἰτίαις συνείδομεν καὶ ταύτας προσθεῖναι δνομασί, ἐξ ὧν τοὺς γάμους δίχα ποινήs ἔξεσι διαλύειν.*

Δημοσιεύεται παρά J. B. Pitra ἔνθ' ἄνωτ. στ. 561-562.

VI. Βραχεῖα μελέτη ὡς ἀπάντησις εἰς ἐρώτημα περὶ τοῦ ἐπιτετραμμένου τῶν ἐκκλησιαστικῶν σχέσεων μεταξὺ ὁρθοδόξων κληρικῶν καὶ δυτικῶν.

Δημοσιεύεται παρά J. B. Pitra ἔνθ' ἄνωτ. στ. 727-730. Προηγουμένως εἶχε δημοσιευθῆ ὑπὸ τῶν E. Bonifidius ἔνθ' ἄνωτ. σ. 155-159, J. Leunclavius ἔνθ' ἄνωτ. σ. 321-323 καὶ Γ. Πάλλη—Μ. Ποτλή ἔνθ' ἄνωτ. σ. 434-436 ὡς τετάρτη κατὰ σειρὰν μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω ὑπ' ἀρ. I ἀποκρίσεων τοῦ Χωματιανοῦ πρὸς τὸν Κωνσταντινὸν Καβάσιλαν.

VII. Λόγος ὡς ἐκ προσώπου τοῦ ἐπισκόπου Σερβίων πρὸς τὸν πατριάρχην Γερμανὸν Β' δικαιολογῶν τὸ κανονικὸν τῆς ἐκ μέρους τοῦ Χωματιανοῦ ὡς ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας χειροτονίας αὐτοῦ (τοῦ ἐπισκόπου Σερβίων) καίπερ ὑποκειμένου ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Θεσσαλονίκης.

Δημοσιεύεται παρά J. B. Pitra ἔνθ' ἄνωτ. στ. 577-578.

VIII. Τὸ κατὰ ποσὸν καὶ ποιὸν σπουδαιότερον ἔργον τοῦ Χωματιανοῦ ἀποτελοῦν τὰ εἰς μέγαν σχετικῶς ἀριθμὸν σφριζόμενα ἔγγραφα τὰ συνταχθέντα ὑπ' αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα ἀρχικῶς μὲν τοῦ χαρτοφύλακος εἶτα δὲ—κατὰ πολὺν πολυπληθέστερα—τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας. Τούτων προτάσσεται ἐν τῷ Cod. Monac. gr. 62 ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: *Δημητρίου τοῦ λογιωτάτου καὶ σοφωτάτου καὶ νομικωτάτου ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας τοῦ Χωματιανοῦ πονήματα διάφορα πονηθέντα αὐτῷ χαρτοφύλακι ὄντι*

τῆς αὐτῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις μικρὸν μόνον μέρος ἐξ αὐτῶν συνετάχθη ἐν ᾧ ὁ Χωματιανὸς ἦτο ἀκόμη χαρτοφύλαξ (π. χ. τὸ ὑπ' ἀρ. 1), ἐν ᾧ τὰ πλεῖστα ἀνήκουν εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἦτο ἡδη ἀρχιεπισκοπος (ἀρ. 10, 12, 15, 17, 20, 21 κλπ. κλπ.). Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἀνέρχεται εἰς 136, μὴ συνυπολογιζομένων βεβαίως τῶν ἐν τῷ χειρογράφῳ τοῦ Μονάχου καὶ ἐκεῖθεν ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Pitra ὑπερσηδωμένων.

Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἔχουν ἐν μέρει μόνον διοικητικὸν χαρακτῆρα¹, εἶναι δὲ κυρίως ἐπιστολαί, ἀποκρίσεις καὶ γνωμοδοτήσεις ἐπὶ ὑποβαλλομένων ἐκάστοτε πρὸς τὸν Χωματιανὸν νομικῶν ζητημάτων ἐκ μέρους ἡγεμόνων, ἐπισκόπων κλπ. ἀλλὰ καὶ ἀπλῶν ἰδιωτῶν, καθὼς καὶ δικαστικαὶ ἀποφάσεις ἐκδιδόμεναι ὑπ' αὐτοῦ εἴτε ὡς ἀσκούντος δικαιοδοσίαν ἐπὶ ἀστικῶν διαφορῶν² εἴτε κρίνοντος παραπτώματα κληρικῶν καὶ μοναχῶν ἢ λαϊκῶν καὶ ἐπιβάλλοντος ἐκκλησιαστικὰς ποινάς. Οὐ μόνον τὰς δικαστικὰς ἀποφάσεις ἀλλὰ καὶ τὰς ἀποκρίσεις καὶ γνωμοδοτήσεις ἐκδίδει κατὰ κανόνα³ ὁ Χωματιανὸς οὐχὶ ἀτομικῶς οὐδὲ ὑπὸ τὴν προσωποπαγῇ ἰδιότητα τοῦ ἐξέχοντος νομικοῦ ἀλλ' ὡς προϊστάμενος καὶ ἐν συμπράξει μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν ἐπαρχιακῆς συνόδου. Ὅθεν συνήθως φέρεται μετὰ...τῶν συνεδριαζόντων...ἱερωτάτων ἀρχιερέων ἐν κυρίῳ ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν ἢ μετὰ γε τῶν συνεδριαζόντων...ἱερωτάτων ἀρχιερέων ἢ μετὰ γε τῆς συνεδριαζούσης...ἱερᾶς ἀδελφότητος. Τὰ δὲ θέματα, ἅτινα ἐν προκειμένῳ τὸν ἀπασχολοῦν εἶναι κατὰ συστηματικὴν κατάταξιν τὰ ἀκόλουθα: Προϋποθέσεις τῆς χειροτονίας (ἀρ. 8, 14, 86, 146)· νομικὸν καθεστὼς μονῶν καὶ μοναχῶν (ἀρ. 54, 75, 76, 87, 88, 119)· ἐκκλησιαστικὰ παραπτώματα καὶ ποιναὶ (ἀρ. 111, 115, 116, 118, 120, 129, 130, 131, 133, 144)· μοιχεία (ἀρ. 103, 107)· φθορὰ παρθένου (ἀρ. 74)· ἐπακτὸς ὄρκος (ἀρ. 90)· πλαστότης ἔγγραφου (ἀρ. 92)· φόβος (ἀρ. 92, 96, 106)· παραγραφή τῶν ἀξιώσεων (ἀρ. 41, 59)· κυριότης (ἀρ. 72)· χρησικτησία (ἀρ. 81, 95, 104)· διεκδικητικὴ ἀγωγή (ἀρ. 73, 82, 83, 94)· προτίμησις (ἀρ. 42, 71, 89)· ἀγοραπωλησία (ἀρ. 68, 69, 70)· βαθμοὶ συγγενείας (ἀρ. 2)· μνηστεία (ἀρ. 13, 14, 19, 39, 122, 126)· προϋποθέσεις γάμου (ἀρ. 9, 124, 134)· κωλύματα γάμου (ἀρ. 1, 3-8, 10, 11, 16, 18, 28, 30, 37, 125, 140)· προῖξ (ἀρ. 20, 45, 47,

1. Πρᾶξις ἐκλογῆς ἐπισκόπου (ἀρ. 78), ἀλληλογραφία μετ' ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν (ἀρ. 112 καὶ 114), ἐνταλτήριον γράμμα πρὸς ἡγούμενον καὶ ἄλλο πρὸς πρωτοπαπᾶν ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τοῦ ἀξιώματος (ἀρ. 147 καὶ 149), κανονισμὸς τῶν ὑπὸ τῶν ἱερέων ὀφειλομένων τῷ ἐπισκόπῳ *σοροτούλων* (ἀρ. 148).

2. Περὶ τῆς δικαιοδοσίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Ἀ. Χριστοφιλοπούλου: Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον ἐν Ἐπετηρὶς τῆς Ἐταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν τ. 18 (1948) σ. 192-201 καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς.

3. Ἄλλ' οὐχὶ πάντοτε. Βλ. π.χ. τὴν ὑπ' ἀρ. 152 γνωμοδότησιν.

50, 52, 55, 102)· πρόγαμος δωρεά (ἀρ. 53, 55)· θεώρετρον (ἀρ. 49, 55)· ἐσώγαμβρος (ἀρ. 51)· διαζύγιον (ἀρ. 12, 15, 17, 20, 22, 23, 103, 121, 123, 132, 137, 139, 141-143)· ποιναὶ δευτερογαμίας (ἀρ. 26, 29, 38, 43, 46, 57, 61, 117)· πατρικὴ ἐξουσία (ἀρ. 27, 29, 34, 38, 41, 43)· ἀδελφοποιΐα (ἀρ. 5)· παλλακεία καὶ ἐξώγαμα τέκνα (ἀρ. 4, 21, 32, 33, 39, 40, 44, 135, 136)· ἐπιτροπεία (ἀρ. 35, 45, 69, 81, 91, 105)· κηδεμονία ἀνηλίκων καὶ ἱκανότης αὐτῶν πρὸς δικαιοπραξίαν (ἀρ. 84, 85)· ἐκ διαθήκης διαδοχὴ (ἀρ. 25, 29, 31, 36, 65, 66, 100, 152)· κληρονομικὴ σύμβασις (ἀρ. 98, 100)· ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ (ἀρ. 4, 37, 40, 46, 48, 56, 58-60, 62-65, 67)· ἀναγκαστικὴ διαδοχὴ (ἀρ. 24, 99, 100, 152)· ἀναξιότης πρὸς τὸ κληρονομεῖν (ἀρ. 35)· συνεισφορὰ (ἀρ. 45)· κληροδότημα ὑπὲρ εὐσεβοῦς σκοποῦ (ἀρ. 101).

Δημοσιεύονται παρὰ J. B. Pitra ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1-462, 479-484, 487-560, 563-576, 613-618 καὶ 731-736 (τὸ τελευταῖον καὶ προηγουμένως παρὰ J. Leunclavius ἐνθ' ἄνωτ. σ. 411-414, *Γ. Πάλλη*-*Μ. Ποιλλή* ἐνθ' ἄνωτ. σ. 437-440 καὶ J. P. Migne ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1125 ἐπ.). Μεταγενεστέρως ἐξεδόθη ἰδιαίτερος μετὰ σερβικῆς μεταφράσεως τὸ ὑπ' ἀρ. 86 ὑπὸ τοῦ *G. Ostrogorsky: Τὸ γράμμα τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ πρὸς τὸν ἅγ. Σάββαν ἐν Ἑορταστικῷ τόμῳ Ἁγ. Σάββα, τόμ. Β', Βελιγράδιον 1938 σ. 91-113 (σερβ.)· κρβλ. F. Dölger ἐν Byz. Zeitschrift τόμ. 39 (1939) σ. 499-500. Εἴκοσι ἐξ ὃ' ἄλλαι ἀποφάνσεις, αἱ ὑπ' ἀρ. 4, 5, 12, 17, 20, 25, 42, 43, 48, 49, 63, 71, 83, 87, 100, 103, 121, 122, 123, 132, 133, 135, 136, 139, 142 καὶ 152, ἀνεδημοσιεύθησαν κατ' ἐκλογὴν ὑπὸ τῶν I. Ζέπου καὶ II. Ζέπου: Jus Graeco-romanum τόμ. Ζ', Ἀθήναι 1931 σ. 501-548.

Ἡ ἐκδοσις τοῦ Pitra, ἔργον μεταθανάτιον, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς φιλολογικῶς ἐπιτυχής. Οὐ μόνον διατηρεῖ γραφὰς προφανῶς ἐσφαλμένας τοῦ ἐφ' οὗ στηρίζεται χειρογράφου (Cod. Monac. gr. 62) ἀλλὰ καὶ παλαιογραφικῶν παραναγνώσεων δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένη¹.

IX. Εἰς τὸν Χωματιανὸν ἀποδίδεται καὶ συλλογὴ ἐξ εἴκοσι δύο συντόμων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀποκρίσεων εἰς ἐρωτήματα νομικοῦ περιεχομένου, ὧν ὁ ἀποστολεὺς δὲν κατονομάζεται. Τὰς περὶ τῆς πατρότητος τοῦ ἐργιδίου τούτου ἀμφιβολίας μου στηρίζω εἰς τοὺς ἀκολούθους λόγους:

α') Ἐν τῷ παραδίδοντι τὰς ἀποκρίσεις χειρογράφῳ τοῦ Μονάχου αὐτὰ ἐπιγράφονται Ἐρωτήσεις κανονικαὶ πρὸς τὸν χαρτοφύλακα ἐκεῖνον καὶ ἐπ' αὐταῖς ἀποκρίσεις ἄνευ μνείας οὔτε τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως οὔτε τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ του τίτλου κατ' ἀντίθεσιν πρὸς ἄλλα ἐν τῷ αὐτῷ κώδικι περιεχόμενα ἔργα τοῦ Χωματιανοῦ (παρὰ J. B. Pitra ἐνθ' ἄνωτ. στ. 1, 617, 686).

β') Ἡ βραχυλογία καὶ ἡ αὐστηρότης τῶν ἀπαντήσεων εἶναι ἄντικρος ἀντίθετος πρὸς τὴν πλατυαστικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἐπιείκειαν, ἣτις χαρα-

1. Βλ. Ἁ. Χριστοφιλοπούλου: Κριτικαὶ παρατηρήσεις εἰς πηγὰς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἐν Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν τόμ. 16 (1940) σ. 142 ἐπ. καὶ κατωτέρω Παράρτημα.

κηρίζει συνήθως τὴν συγγραφικὴν παραγωγὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας.

γ') Ἡ γλῶσσα, ἔνθα καὶ λέξεις ὡς *παπᾶς, γραικός*¹ κλπ. δὲν ἀποφεύγονται, εἶναι κατὰ πολὺ δημωδεστέρα τῆς συνήθως ὑπὸ τοῦ Χωματιανοῦ χρησιμοποιουμένης.

Δημοσιεύεται παρὰ J. B. Pitra ἐνθ' ἄνωτ. στ. 709-718.

Ἡ ἀξία τοῦ Χωματιανοῦ ὡς νομικοῦ δὲν εἶναι μικρά. Γνωρίζει καλῶς τόσον τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὅσον καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴν νομοθεσίαν ὡς καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἔργα τῶν βυζαντινῶν νομικῶν, τοῦθ' ὅπερ ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα, ὅταν ληφθῆ ὑπ' ὄψει ὅτι ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἐργάζηται μακρὰν τῶν τότε πνευματικῶν κέντρων. Οὕτως, ἐκτὸς ἐπ' εὐκαιρίᾳ παραπομπῶν εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφὴν δαψιλῶς χρησιμοποιεῖ τὰ Βασιλικά² μετὰ τῶν παλαιῶν καὶ νέων σχολίων των καθὼς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικoὺς κανόνας (ἀποστολικούς, τῶν πατέρων καὶ τῶν συνόδων).

Παραπέμπει ἐπίσης εἰς νεαρὰς μεταϊουστινιανείων αὐτοκρατόρων ἰδίᾳ τοῦ Λέοντος Σ' καὶ τοῦ Ἀλεξίου Α', εἰς ἀποφάνσεις τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει πατριαρχικῆς συνόδου ἐκ τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων καὶ εἰς τὴν λοιπὴν ἐν χρῆσει τότε νομικὴν βιβλιογραφίαν ὡς τὰς Ροπάς, τὸν Μιχαὴλ Ψελλόν, τὸν Εὐστάθιον Ρωμαῖον, τὸν Ἰωάννην Ζωναράν, τὸν Θεόδωρον Βαλσαμῶνα. Ἐν τούτοις τόσον κατὰ τὴν θεωρητικὴν ἔρουναν ὅσον πρὸ πάντων κατὰ τὴν δικαστικὴν καὶ γνωμοδοτικὴν πρᾶξιν ὁ Χωματιανὸς ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα ἄλλου διαπρεποῦς βυζαντινοῦ δικαστοῦ, τοῦ Εὐσταθίου Ρωμαίου, δι' ὃν μάλιστα βαθὺν αἰσθάνεται θαυμασμόν³, προσφεύγει οὐχὶ σπανίως εἰς τὸ παρὰ τῷ λαῷ ἐρριζωμένον δημῶδες δίκαιον διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἀκαμπτον ἐφαρμογὴν διατάξεων τῆς αὐτοκρατορικῆς νομοθεσίας εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ λαϊκὸν αἶσθημα εὐρισκομένων. Ὅθεν εὐνόητος εἶναι ἡ σημασία τοῦ ἔργου του ὡς πηγῆς διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ δημῶδους δικαίου τῶν ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων.

1. Εἶναι τόσον παλαιὰ ἡ χρῆσις τῆς τελευταίας ταύτης λέξεως; Ὁ Χωματιανὸς δὲ μὴ πάντοτε περὶ Ρωμαίων.

2. Βλ. ὅμως K. E. Zachariä v. Lingenthal: *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*³, Berlin 1892 σ. 38 σημ. 34.

3. Τὰς ἐν στ. 36, 117, 159 ἐκφράσεις: *τῶν νόμων* (γρ. πιθανῶς *τὸν νόμον*) *εἰς βάθος ἠκριβωκῶς καὶ ἔλλογιμώτατος γεγονώς*· *οὐχ ὅπως τῆς ἐγκυκλίου παιδείας εἰς ἄκρον μετασηκῶς ἀλλὰ καὶ τὴν νομικὴν ἀπλανῶς καὶ ἀμέμπτως ἀκριβωσάμενος*· *οὗπερ ἐν τῇ νομικῇ τὸ κλέος πολὺ*.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Κατωτέρω προτείνω ἐν συνεχείᾳ παλαιότερας ἐργασίας μου¹ διορθώσεις τινας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον οὐσιώδεις εἰς τὸ κείμενον τοῦ Χωματιανοῦ.

¹Αρ. 2 στ. 17 : «τῇ τοιαύτῃ δὲ φυσικῇ μεσότητι καὶ ἡ τοῦ νόμου λεπτότης προσεσχηκυῖα τὸν γάμον, φησί, διάθεσις ἀμοιβαία ποιεῖ, τῆς τῶν προικῶων ἀεὶ ἐπιδεομένη προσθήκης». Ὡς «νόμος» νοεῖται προφανῶς ἡ διάταξις τῶν Βασιλικῶν ΚΗ' 4. 47 («Τὸν γάμον διάθεσις ἀμοιβαία ποιεῖ, τῆς τῶν προικῶων οὐκ ἀεὶ ἐπιδεομένη προσθήκης»). Ὡστε καὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Χωματιανοῦ ἀναγνωστέον «οὐκ ἀεὶ ἐπιδεομένη», ὡς ἄλλωστε καὶ τὸ ἐκ τῶν συμφραζομένων νόημα ἀπαιτεῖ.

¹Αρ. 12 στ. 58 : «Ἄλλὰ τὸ μὲν διαζύγιον οὕτω γενέσθω· ἕκαστον δὲ μέρος τῶν διαζευθέντων τὰ οἰκεία κομισάσθω ἀναρωτηριάστως, ἧγουν τὴν προγαμιαίαν μὲν ὁ ἀνὴρ, τὴν προῖκα δὲ ἡ γυνή· ἐπὶ τῷ τοιούτῳ γὰρ διαζυγίῳ, *ζημίαν ὁ νόμος δρίζει γίνεσθαι*· συντηρεῖσθαι δὲ βούλεται τὰ μέρη ἀμφοτέρω...». Πρόκειται περὶ διαζυγίου λόγῳ ἀνικανότητος πρὸς συνάφειαν τοῦ ἀνδρός, ὅπερ ὡς *divortium bona gratia* δὲν συνεπάγεται, ὡς γνωστόν, ἐπιζημίους περιουσιακὰς συνεπείας καὶ τοῦτο ἀκριβῶς θέλει νὰ τονίσῃ ἐνταῦθα ὁ Χωματιανός. Ὡστε ἀναγνωστέον «*ζημίαν ὁ νόμος οὐκ δρίζει γίνεσθαι*».

¹Αρ. 14 στ. 64 : «Ἐδήλωσε δὲ ἡμῖν ἡ σὴ ἱερότης καὶ μαθεῖν παρ' ἡμῶν ἠξίωσεν, εἴ ἔξεσι προαχθῆναι εἰς ἱερωσύνην τινά, ὃς ἐν ἀτελεῖ μὲν ἡλικίᾳ, ὀκτάετες κοράσιον ἐμνηστεύσατο· τούτου δὲ μετὰ βραχὺ τεθνηκότος, ἐπειδὴ πρόσθετος γέγονε καὶ εἰς μέτριον ἡλικίας τὸ νόμιμον ἤλασε κατὰ νόμους ἑτέρω συνέξευκται γυναικί». Ἀντὶ «μέτριον» ἀναγνωστέον προφανῶς «μέτρον».

¹Αρ. 19 στ. 78 : «...ὁ Βασίλειος κατέθετο καὶ καθωμολόγησε στέρξαι τοῖς πεπραγμένοις καὶ μηδέποτε μηδοποσοῦν κινήσαι λόγῃν (ἀνάγνωθι «λόγον»· πρβλ. σελ. 791 σημ. 3) τινὰ κατὰ τῆς ποτὲ μνηστῆς αὐτοῦ ἢ τοῦ μέρους αὐτῆς περὶ πραγμάτων αὐτοῦ, ἢ ἀκολούθου τινὸς τούτοις ὑποθέσεως, ὡς καθαρῶς ἤδη διαλυσάμενος κατὰ *ἀβουλιανῆν* ἐπερώτησιν καὶ ἀκεπιλατίωνα καὶ κατὰ πᾶσαν ἀποχὴν καὶ ἀμεριμνίαν...». Ἀντὶ «ἀβουλιανῆν» γραπτέον «ἀκυλιανῆν», νοουμένης τῆς *stipulatio aquiliana*.

¹Αρ. 22 στ. 95 : «Ὡς οὖν ἐκεῖ παραγένοντο, κοικωλογεῖται τούτῳ τὰ περὶ τῆς ἑαυτοῦ ὁ Στάσου ἀπόστολος, καὶ γνώμην ζητεῖ εἴτε διὰ ξηρᾶς εἴτε διὰ πορθμοῦ θαλαττίου, χρεῶν αὐτὸν γενέσθαι πρὸς ὃν ἡ ἀποστολή». Ὑποκείμενον τῆς φράσεως εἶναι ὁ Μανουὴλ Στάσης, ὅστις ἐκθέτει ἐνώ-

1. Ἄ. Χριστοφιλοπούλου ἐνθ' ἄνωτ. σ. 142 ἐπ.

πιον τοῦ Χωματιανοῦ ὡς ἀρχιεπισκόπου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου τὰ τῆς ἀποστολῆς του ἐκ μέρους τοῦ Ἰωάννου Χαμαρέτου πρὸς τὸν ἐν Πελοποννήσῳ εὐρισκόμενον πενθερὸν τοῦ τελευταίου τούτου Γεώργιον Δαιμονοϊωάννην. Ἡ δοτικὴ «τούτω» ἀναφέρεται εἰς τὸν Γαβριὴλ Λάρυγγα, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ὁποίου κατέλυσε ὁ Στάσης καὶ τὴν συμβουλήν τοῦ ὁποίου σχετικῶς μὲ τὸν προσφορώτερον τρόπον συνεχίσεως τοῦ ταξιδίου του ἐπεξήτησε. Ὅθεν τὸ μὲν ὄνομα τοῦ διηγουμένου δέον νὰ ἀναγνωσθῆ εἰς ὀνομαστικὴν, ἀντὶ δὲ «ἀποστόλου» νὰ ἀναγνωσθῆ «ἀποστολῆς», τ. ἔ. «κοινωνογείται τούτω τὰ περὶ τῆς ἑαυτοῦ ὁ Στάσης ἀποστολῆς». Πρβλ. τὰς τελευταίας λέξεις τῆς διορθουμένης φράσεως καὶ κατωτέρω στ. 96: «...ἐν γνώσει τῆς τοῦ ρηθέντος κυροῦ Μανουῆλ τοῦ Στάσου ἀποστολῆς».

Ἄρ. 24 στ. 102: «Κοινὸν γὰρ νόμιμον ἐστί, τὸ τοὺς παῖδας σῶον λαμβάνειν τὸ φαλκίδιον, καὶ μὴ ζημιοῦσθαι εἰς τὸ ἐπιλαγχάνον· ὅθεν καὶ κατὰ τοῦτο τὸ μέρος μόνον ἀπρακτῆσει ἢ διαθήκη¹, ὡς ζημιοῦσα τὸν παῖδα τοῦτον εἰς τὸ ἐπιλαγχάνον, ἔπειπερ οὐδὲ ὡς ἀχαρίστου τούτου, οὐδέ τινων αἰτιῶν εὐχαριστίας ὀνομαστί, ἢ τοιαύτη μέμνηται διαθήκη κατὰ τὴν νομικὴν παρατήρησιν» τ. ἔ. τὴν νεαρὰν 115 Ἰουστινιανοῦ. Διορθωτέον τὸ «εὐχαριστίας» εἰς «ἀχαριστίας».

Ἄρ. 26 στ. 112: «Ἄμφω γὰρ αἱ νεαραὶ...εἰς κληρονομίαν τοῦ ἀποβεβιωκότος παιδίου καλοῦσι τὰ εἰρημένα πρόσωπα...καὶ δῆλον τοῦτο αὐτὸ ποιοῦσι, τῷ μὲν παρέργως ἢ πεπλανημένως, ἀλλὰ κατ' ἐπιστήμην ταύτας ἀναγινώσκοντι». Ἄντι «τῷ μὲν παρέργως» ἀναγνωστέον «τῷ μὴ παρέργως».

Ἄρ. 36 στ. 155: «...καὶ ἔθος...πρόσεστι τὸ...τοὺς μάρτυρας...μόνους τὰς τοῦ διατιθεμένου (testatoris) φωνάς, ὧν αὐτήκοοι γεγόνασι, διαλαμβάνειν γραφῆ καὶ ταῖς ἰδίαις γραφαῖς βεβαιοῦν, ἅς καὶ ὄρκω δύνανται συνιστάν, εἴ γε τούτου δεήσεις, ἀδιάφορον καὶ διὰ τοῦτο ἀνεπιτίμητον, καὶ τό, εἴτε ἐμπνεῦστος ἔτι τοῦ διατιθεμένου εἴτε καὶ μετὰ τὸ ἐμπνεῦσαι τὸ τοιοῦτον γραμματεῖον παρὰ τῶν μαρτύρων ἐκτίθεσθαι». Ἄντι «ἐμπνεῦσαι» ἀναγνωστέον «ἐκπνεῦσαι».

Ἄρ. 45 στ. 197: «Ἦρσε τῇ αἰδεσιμωτάτῃ γυναικὶ τῇ καλουμένῃ Ζωῆ...τὰ περιστάμενα ταύτην δυσχερῆ τῷ καθ' ἡμᾶς ἱερῷ ἀκροτηρίῳ ἀνενεγκεῖν, ὥστε λύσιν τούτων κομίσασθαι...». Ἄντι «ἀκροτηρίῳ» ἀναγνωστέον «ἀκροατηρίῳ» (=δικαστηρίῳ)².

1. Πρόκειται περὶ διαθήκης πατρὸς μὴ καταλιπόντος τὴν νόμιμον μοῖραν εἰς τέκνον του χωρὶς νὰ ἐπικαλεσθῆ λόγον τινὰ ἀχαριστίας ἐκ τῶν ἐν τῇ νεαρῇ 115 τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπαριθμουμένων.

2. Περὶ τῶν λέξεων ἀκροῶμαι, ἀκροατής, ἀκρόασις, ἀκροατήριον (=δικάζω,

ἸΑρ. 53 στ. 242-243 : «...τοῖς οὕτω δὲ λεγομένοις παρὰ τῶν ἐναγόντων, συνέπαινοι γεγόνασι (scr. γεγόνασι) καὶ οἱ ἐναγόμενοι, ὄθεν καὶ ἀπήτησαν οὗτοι ἐκείνους θέσθαι προθεσίαν, δι' ἧς τοιαύτη αὐτῶν ὑπόσχεσις κληρωθήσεται, ἵνα μὴ τὰ ἀκίνητα κατέχοντες καὶ τὸν καιρὸν ἐξεπίτηδες ἴσως ὑπεριθήμενοι, τῇ Καλῇ στέρησιν ἡρέμα ἐμποιοῦσι τῆς χρήσεως». ἸΑντὶ «κληρωθήσεται» ἀναγνωστέον «πληρωθήσεται».

ἸΑρ. 53 στ. 245-246 : «Ἐπεὶ δὲ ἀμφίβολον καὶ περὶ τοῦ ἀνωθεν εἰρημένου θεωρέτρου, μέσον ἀνέκυψε τῶν μερῶν, τῶν μὲν ἐναγόντων λαβόντων, λαβεῖν τοῦτο τὴν Καλὴν, τῶν δὲ ἐναγομένων δισχυρομένων (δισχυριζομένων ?) μὴ λαβεῖν...». ἸΑντὶ «λαβόντων» ἀναγνωστέον «λεγόντων».

ἸΑρ. 148 στ. 574. Ὁ Χωματιανός ὡς ἀρχιεπίσκοπος σκοπῶν νὰ ἄρῃ τὰ ἄτοπα τὰ γεννώμενα ἐκ τῶν ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων τοῦ ὑπ' αὐτὸν ὑποκειμένου ἐπισκόπου Πελαγονίας ἔναντι τῶν ἱερέων τῆς περιφερείας του ὅσον ἀφορᾷ τὰς πρὸς τὸν τελευταῖον τοῦτον εἰς εἶδος εἰσφορᾶς των ὀρίζει τὰ ἐξῆς : «Τοῖνυν καὶ διορίζεται ἡ μετριότης ἡμῶν τὸν μὲν Ζευγαρὰ τὸν ἱερέα σίτου μὲν διδόναι κρίνας τρεῖς, κριθῆς δὲ τρεῖς, τὸν δὲ γε Βοιδάτον ἐξ ὑφέσεως τὸ ἀνάλογον, ἀρνακίδας τρεῖς, λίνου κατειργασμένου δράγματα πεντήκοντα...». Δὲν πρόκειται περὶ ὀνομάτων ἱερέων, ὡς ὑποδηλοῖ ὁ ἐκδότης διὰ τῆς μεγαλογραμμάτου γραφῆς, τοσοῦτω δὲ μᾶλλον ὅσῳ εἶναι ἀδύνατον νὰ φαντασθῇ τις ὅτι εἰς ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν τῆς ἐπισκοπῆς Πελαγονίας δύο μόνον ἱερεῖς ὑπῆρχον, οἱ ἐνταῦθα ὀνομαστί ἀναφερόμενοι. Ὁθεν τὸ μὲν «Ζευγαρὰ τὸν» διορθωτέον εἰς «ζευγαράτον» τὸ δὲ «Βοιδάτον» γραπτέον «βοιδάτον». Περὶ τῶν δύο τούτων λέξεων ὡς τεχνικῶν ὄρων τοῦ βυζαντινοῦ δημοσιονομικοῦ δικαίου βλ. *F. Dölger* : Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (Byzantinisches Archiv IX), Leipzig - Berlin 1927 σ. 53.

ἸΑρ. 151 στ. 591 : «Ἰδια μὲν οὖν περὶ τοῦ α' γάμου ἐν πρώτῳ κεφαλ. τοῦ δ' τίτλ. τοῦ με' βιβλ. τῶν βασιλικῶν ταῦτα διαγορεύουσι...Καὶ ὁ Θαλαλαῖος ἐν ταῖς περιγραφαῖς τούτου τοῦ κεφαλαίου φησὶν οὕτως...». Δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ «περιγραφῶν» (=καταδολιεύσεων) ἀλλὰ περὶ «παραγραφῶν» (=σχολίων) τοῦ γνωστοῦ νομικοῦ Θαλαλαίου εἰς τὴν ἐν τοῖς Βασιλικοῖς ΜΕ' 4.1 περιληφθεῖσαν διάταξιν τοῦ Cod. VI 60. 1. Τὸ ἐνταῦθα παρατιθέμενον in extenso σχόλιον τοῦ Θαλαλαίου ἐπανευρίσκεται πράγματι εἰς τὰ χειρόγραφα τῶν Βασιλικῶν καὶ ἔχει περιληφθῆ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Heimbach τόμ. IV σ. 527.

δικαστῆς, δίκη, δικαστήριον) ἀποτελούντων μετάφρασιν τῶν ἀντιστοίχων λατινικῶν *audire, auditor, audientia, auditorium* βλ. τὴν ἀλλαχού δημοσιευομένην μελέτην μου : Ἀκροατής.